

Rkia Elaroui Cornell. *Rabi'a From Narrative to Myth: The Many Faces of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya*. Londra: Oneworld Academic, 2019. xiv+402 sayfa.

Abdullah Taha Orhan

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
abdullahorhan@nevsehir.edu.tr
orcid: 0000-0001-5055-4712

IV./X. asra kadar uzatılabilen tasavvuf ilminin teşekkül süreci günümüz tasavvuf araştırmalarında en çok ilgi gören alanlardan biridir. Bugüne kadar, süreci çeşitli ilmî disiplinlerin verdiği imkanlarla anlamaya çalışan çok sayıda eser kaleme alındı. Bunların arasında Ahmet T. Karamustafa, Nile Green, Alexander Knysh gibi tecrübeli araştırmacıların makro-tarih çalışmaları olduğu kadar Feryal Salem, Hacı Bayram Başer, Atif Khalil gibi genç araştırmacıların, temsil gücü yüksek belli bir isme veya kavrama odaklanan çalışmaları da yer alıyor. Tasavvufun teşekkül sürecine dair yapılacak monografi ya da kavramsal analiz çalışmalarında hiç kuşkusuz ilk akla gelecek kavram *zühd*, ilk çalışılması gereken isimler de zahidler olacaktır. Bu bağlamda Salem'in, Abdullah b. Mübârek'i (ö. 181/797) konu alan çalışması bu tarz araştırmalar için bir öncü eser olarak zikredilebilir.

Dönemi ve zühd hareketini anlamak için çok boyutlu ve interdisipliner bir çalışma yapılmasının gerektiği ortadadır. Zira zahidler –Abdullah b. Mübârek ya da Süfyan Sevrî (ö. 161/778) örneklerinde olduğu gibi– aynı zamanda birer fakih ya da muhaddis, hatta uç bölgelerde aktif görev alan birer mücahidirler. Bu yüzden hem tarih, dilbilim ya da antropoloji gibi sosyal bilimler hem de fıkıh, hadis, kelam gibi İslam ilimlerinin birikiminden ve metodlarından faydalanmayan çalışmalar çok katmanlı büyük resmi anlamada yetersiz kalacaktır.

Abdullah b. Mübârek'le çağdaş bir zahide olan Rabia Adeviyye, Basra ve çevresinde II./VIII. yüzyılda teşekkül eden zühd mektebini anlamak için merkezi figürlerden biridir. Onu anlamak hem Basra zühd hareketini hem de sonrasında Sünnî bir ilim olarak teşekkül edecek tasavvufa geçiş sürecini anlamak için yol gösterici olacaktır. Deneyimli araştırmacı Rkia Elaroui Cornell'in *Rabi'a From Narrative to Myth: The Many Faces of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya* başlıklı eseri de Rabia'yı inter-

disipliner ve çok boyutlu bir metotla inceleyen güncel bir çalışma olarak tasavvuf tarihi yazımında başucu kitaplarından biri olmaya aday görünüyor.

1999 yılında yayımlanan ve esasen Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* isimli kitabının İngilizce tercümesi olan *Early Sufi Women* adlı eserinin ardından, Cornell'in yine benzer şekilde tasavvuf tarihinde bir kadını merkeze alan bu çalışması, 2013 yılında Vrije Universiteit Amsterdam'da tamamladığı doktora tezine dayanıyor. Yazar ilahiyat/teoloji alanında doktora yapmışsa da esas uzmanlık alanı Arapça ve Arapça eğitimidir. Bu uzmanlığı, bu incelemeye konu olan *Râbia* kitabında kendini sıkça belli ediyor.

Yazarın bu kitabın amacını ifade ederken kullandığı “Basralı kadın zahid ve müşhid/müeddibe Rabia Adeviyye'nin (ö. 801?), kimliğini oluşturan en önemli karakter özellikleri üzerinde detaylı bir şekilde durarak, anlatıdan üst-anlatı ve mite kadar temsil ettiklerinin izini sürmek” (s. 27) şeklindeki ifadeleri, kitapta Rabia'nın kendisinden daha çok temsil ettikleri üzerine yoğunlaşılacağını gösterir. Yazarın kitabın sonunda vardığı yargı da bu yorumu destekler: “Rabia'yı tarihsel olarak çalıştığımızda gerçek şahsiyetini çalışamayız, sadece onun anlatsal temsillerinin tarihsel gerçekliklerini çalışabiliriz.” (s. 371) Dolayısıyla yazara göre Rabia'yı çalışmak için en uygun disiplinler anlatıbilim ve mitolojidir, zira tarih ya da tasavvuf ilminin enstrümanları bu çalışma için yetersiz kalacaktır. Nitekim kitabın sonuna gelindiğinde yazarın bu zeminde ilerlediği açıkça görülür. Kitap boyunca dilbilim, tarih ve tasavvuf gibi ilimlerin verdiği bakış açıları interdisipliner bir bütünlükte başarılı bir şekilde birleştirilmişse de temel teorik zeminin anlatıbilim üzerine kurulduğu göz ardı edilmemelidir.

Teorik bir giriş bölümü ve sonuç dışında altı bölümden oluşan eserde, öncelikle Rabia anlatılarında en çok vurgulanan kimlik özellikleri olarak müşhid/müeddibe (edep öğretmeni), zahide, aşık ve sufi olarak Rabia'ya birer bölüm ayrılmış, son iki bölümse XX. yüzyılda oluşan Rabia “ikon”unu anlamaya hasredilmiştir.

Teorik girişte yazar, eserde kullandığı tarihyazımsal metodun anlatıbilimsel ve konstrüktivist, ancak bunu yaparken yaklaşımının “ne olursa (*anything goes*)” şeklinde temelsiz ve tutarsız değil, “ihtiyaçlar icatları doğurur” biçiminde izah edilebilecek bir yaklaşım olduğunu açıkça ifade eder (s. 6). Buradan ve kitabın genelinden de anlaşıldığı gibi yazar Rabia'ya dair üretilen/icat edilen anlatıların “ne olursa/öylesine” değil, bir ihtiyaca binaen üretildiğini söyler ki kitabın diğer bölümleri de bir açıdan bu ihtiyaçların tespitine odaklanmıştır.

Kitabın bölümlerini oluşturan Rabia üst-anlatısı (*master narrative*) yazara göre dört katmanlıdır (mürşid, zahid, aşık ve sufi) ve bu anlatıyı kuran kişi *Tezkiretü'l-evliyâsı*'yla Feridüddin Attar'dır (ö. 618/1221) (s. 10). Bu anlatı Rabia'nın vefatından Attar'a kadar pek çok müellifin katkılarıyla oluşmuş, ancak en büyük katkısı Attar yapmıştır. Attar'dan sonra ise Rabia üst-anlatısı çok değişmemiş, Attar'ın anlattığı motiflere bazı detaylar eklenmiştir. Bu noktada yazar Attar'ın Rabia ile ilgili söylediklerinin neredeyse tamamının ilk defa "uydurulan" şeyler olduğunu savunsa da M. Nedim Tan'ın yeni çalışması bunun böyle olmadığını gösterir. Örneğin Cornell, Hasan Basri'nin (ö. 110/728) Rabia ile ilişkilendirildiği ilk metnin *Tezkire* olduğunu savunurken Tan daha erken tarihli Ragıb İsfahani'nin (ö. 412/1021-22) *Muhâdarâtü'l-üdebâ* adlı eserinde bu bağlantıyı belirler.¹ Bir başka örnek olarak Rabia'nın Basralı bir diğer zahid olan Abdülvâhid b. Zeyd'le (ö. 177/793) ilişkilendirildiği ilk metnin Attar'ınki değil, Cahiz'in (ö. 255/869) *el-Bursân ve'l-urcân ve'l-umyân*'ı olduğu Tan'ın çalışmasında kaydedilir.² Dolayısıyla Attar'ı Rabia üst-anlatısının kaynağı olarak benimseyen ve onun, önceki kaynaklarda yer almayan birtakım verileri Rabia'ya atfetmesini muhayyilesinin ürünü olarak gören Cornell'in bu kabulü tartışmaya açıktır. Nitekim Tan'ın isabetle tespit ettiği üzere öncekilerde bulunmadığı söylenen bilgiler biraz daha derin bir araştırmayla daha erken tarihlere götürülebilir. Attar'ın tarihsel gerçekliği bütün bütün göz ardı etmediği, Rabia biyografisindeki boşlukları Basra ve çevresinde teşekkül eden zühd mektebinin verileriyle tamamladığı söylenebilir.

Bir mürşid olarak Rabia anlatısının irdelendiği ilk bölümde Cornell, Rabia'dan bahseden ilk müelliflerden olan Cahiz'in onu "ehl-i beyândandır" şeklinde anması üzerinde etraflıca durur. Cahiz'in nazârında beyân ehli olmanın ne kadar önemli olduğunu göstermek için onun beyân teorisinin detaylarını verir. Bu bölümde olduğu gibi yazarın özellikle bölüm başlarında teorik zemin oluşturmak için dilbilim ve anlatıbilim gibi disiplinlerden verdiği detaylar bazen okuru zorlar, konuyu Rabia'dan biraz uzaklaştırır. Bu açıdan eserin öncelikli okur hedefinin akademisyenler olduğu belirtilmelidir.

Yazarın şu tespiti özelde Rabia, genelde de erken dönem tasavvuf tarihi üzerine yapılacak çalışmalar için bir kaide olarak zikredilebilir: "Rabia'yı sonraki dönemlerde üretilen tasavvufi uygulama ve kavramlarla değil, geç Emevi ve erken Abbasi dönemi edeb kültürü bağlamında değerlendirmeliyiz." (s. 75) Bir müeddibe olarak Rabia'nın eğitim metodunun metaforik

¹ M. Nedim Tan, *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri: Râbia el-Adeviyye'den Kalkanlar* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020), 57.

² Tan, *Bir Dini İdealin İfade Biçimleri*, 60.

aforizmalar, kısa ve vurucu cümleler ve çoğunlukla celal tecellileri etrafında şekillendiğini belirten Cornell'in, dönemin Akdeniz havzasında görülen ve özellikle Helenistik dönemden tevarüs edilen bu metodu sadece müslümanların değil erken dönem Hristiyan ve yahudilerinin de kullandıklarını söylemesi dikkat çekici bir tespittir (s. 80). Burada özellikle erken Abbasiler döneminde İslam düşüncesinde mevcut olan neo-Platonist etki de dikkate alınabilir. Cornell'e göre de Grek düşüncesiyle erken İslam düşünce tarihi arasında bir devamlılık ilişkisinden bahsetmek mümkündür (s. 81).

Bir zahid olarak Rabia'ya geldiğimizde yazar, öncelikle zühd kavramının anlam dünyasını irdeler. Erken Hristiyanlık dönemindeki zühd üzerine yapılan çalışmaların benzerleri İslam düşüncesinde zühd bağlamında ortaya konulmadığından, Cornell'in buradaki tespitleri çoğunlukla bu alanda ilk olma özelliği taşır. Cornell'in Sülemî'nin Rabia anlatisından hareketle vardığı, Hz. Aişe'nin son zamanlarında hizmetçisi olan Muâze Adeviyye'nin (ö. 83/702) etrafında Basra'da bir kadın zühd mektebinin oluştuğuna dair tespiti literatüre önemli bir katkı olarak zikredilmelidir. Bu bağlamda Rabia da bu mektepte yetişen bir zahid olarak öne çıkar. Yazarın zühdü araçsal (*instrumental*), tepkisel (*reactionary*) ve özsel (*essential*) zühd şeklinde üç katmanlı olarak ele alıp Rabia'yı özsel zühdün önde gelen bir temsilcisi kabul etmesi ise literatüre yaptığı belki de en önemli kavramsal katkıdır.

Aşık olarak Rabia'ya geldiğimizde, yazarın başarılı sunumundan anlaşıldığı üzere aşk ve muhabbet kavramları –modern Rabia ikonları daha çok bu boyuta odaklansa da– tasavvuf literatürüne Rabia ile girmemiştir. Dolayısıyla modern döneme değin Rabia kimliğinin bu boyutunun, diğer boyutlarına nazaran daha geride kaldığı söylenebilir. Dönemin metinlerindeki neo-Platonist etkiden hareketle yazar, Rabia'nın bir aşık olarak sunulurken Platon'un *Symposium*'undaki Diotima figüründen istifade edildiğini öne sürer (s. 186). Burada Ebû Tâlib Mekki'nin (ö. 386/996) *Kûtu'l-kulûb*'da Rabia'yı aşık yerine “muhib” olarak sunduğu da hatırlanmalıdır.

Rabia'nın sufi olarak adlandırılmayacağı açıksa da yazara göre onu “öncü sufi” (*proto-sufî*) olarak görmek için elimizde önemli nedenler vardır. Rabia'nın da bağlı olduğu özsel zühd ekolüyle III-IV./IX-X. asırlarda, “tasavvuf” olarak isimlendirilecek hareket arasında ciddi süreklilikler bulunur (s. 220). Örneğin Rabia üzerinden anlatılan özsel zühdün aşk metafiziği ile marifetullah arasında kurduğu ilişki, tasavvuftaki muhabbetullah ve marifetullah arasındaki ilişkinin öncüsü olarak algılanabilir. Bu noktada yazarın, II./VIII. asırda henüz tasavvuftan bahsedilemeyeceğini ve tasavvufun sonraki asırda zühde tepki olarak doğan bir hareket olduğunu savunan Nile Green'i başarılı bir şekilde eleştirdiği söylenmelidir. Rabia'nın dönemi ve mensubu olduğu zühd ekolüyle sonrasında Horasan'da oluşan

melamet ve tasavvuf çevreleri arasında anlamlı bağlantılar kuran Cornell, Serrâc'ın (ö. 378/988), "sufi" kelimesinin ilk kullanımını Hasan Basri'ye dayandırmasını da bu argümanını desteklemek için kullanır (s. 224). Serrâc'ın *el-Lüma*'da sufileri tanımlarken önce bilgi teorilerinin farklılığından bahsederek onları diğer ilim mensuplarından ayırıştırması, Rabia ve ekolünün muhabbet ve marifet arasında kurdukları ilişkinin bu zeminde olduğunu gösterir. Aynı zamanda daha erken dönemde Muhasibi (ö. 243/857) de kendine has doktrinleri ve pratikleri olan bir mutasavvife grubundan bahsederek ki bu da Green'in argümanını nakzeder.

Cornell kitabın son iki bölümünde modern dönemde oluşan Rabia anlatılarını, özellikle Margaret Smith ve Abdurrahman Bedevî'nin meşhur çalışmalarını detaylı bir yapı söküm ameliyesine tabi tutarak inceler. Bu bölümlerde yazar argümanlarını, tasavvuf ya da İslam ilimlerinden ziyade anlatıbilim ve mitolojinin sağladığı enstrümanlarla inşa eder. Bu bölümlerde –aslında kitabın genelinde olduğu gibi– en çok bir göstergebilimci olarak Roland Barthes'a atıf yapar, ayrıca iletişim ve dil teorilerini de teorik inşa için kullanır.

Esere dair genel bir değerlendirme yapılacak olursa, öncelikle yazarın başarılı bir teorik zemin inşa ettiği ve argümanlarını bu zeminde tutarlılık içerisinde geliştirdiği görülür. Bu zemin tasavvuf, İslam ilimleri ya da tarihten ziyade anlatıbilim, göstergebilim ve mitoloji gibi modern disiplinleri içerir. Eser için bazı açılardan avantaj sağlayan bu tercih bazı açılardan dezavantaj olmuştur. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz üzere yazarın, Rabia üst-anlatısının kurucusu olarak Attar'a ve onun eserine bakış açısı, Attar'ın –eğer uydurma tarihî eklentiler yaptıysa ki yazar bunu savunur– daha evvel bilinmeyen veya tedavülde olmayan bilgileri neden Rabia anlatısına eklediğini izah edememektedir. Kısaca değindiğimiz Tan'ın çalışması ise tasavvuf ilminin kavramlarını ve gelişim tarihini de göz önünde bulundurarak Attar'ın, Rabia döneminde Basra ve çevresinde oluşan öncü tasavvufi düşünce ekolünün özelliklerini, bu ekolün önde gelen bir temsilcisi olarak belirlediği Rabia'ya yüklediğini başarılı bir şekilde izah etmektedir. Bu açıdan Cornell'in tasavvuf literatürünü ve özellikle de Farsça literatürü yeterli ve bütüncül bir şekilde değerlendirmedeği söylenebilir.

Cornell'in on beş yıllık büyük emeğinin ürünü olan ve göz alıcı bir teorik inşa sunan bu eser, tasavvufun teşekkül sürecine dair yapılacak müteakip çalışmalarda başvurulacak kaynak eserlerden biri olacaktır. Eser sadece tasavvuf araştırmaları için değil, İslam düşünce tarihi çalışmaları için de literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.